

УДК 930.85+ 316.752

**ЕВОЛЮЦІЯ СИСТЕМИ ЦІННОСТЕЙ:
ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК,
СТАНОВЛЕННЯ І ТРАНСФОРМАЦІЯ
В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ**

**THE EVOLUTION OF THE VALUE SYSTEM:
THE HISTORICAL DEVELOPMENT,
BECOMING AND TRANSFORMATION
IN THE GLOBALIZATION AGE**

Романенко О. В.,

кандидат політичних наук, Молодший
науковий співробітник, Державна установа
«Інститут всесвітньої історії НАН України»,
(Київ, Україна),

e-mail: gelena.romanenko@gmail.com,
ORCID id 0000-0002-7434-0708

Romanenko O.,

Candidate of Political Science, Junior
Researcher, State Institution «Institute
of World History of NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine),

e-mail: gelena.romanenko@gmail.com,
ORCID id 0000-0002-7434-0708

В XXI ст. питання розвитку, становлення та зміни цінностей набуває особливого значення. Адже знання про те, яким чином розуміння цінностей залежить від їх історичного трактування, виявлення, яким чином розвивається розуміння та типологізація самих цінностей, і якою мірою цінності залежать від контексту, в якому вони існують, є досі актуальним та малодослідженим.

Хоча ми не настільки впевнені в можливості однозначного вирішення багатопланової проблеми цінностей, у даній статті розглянуто кілька основних проблем стосовно історичного трактування ієрархії цінностей, наведено типи цінностей, відповідно до функцій, що вони виконують у житті людини, названо, які фактори потрібно враховувати досліднику при типологізації систем цінностей.

У найшій роботі ми розглянули історичний розвиток систем цінностей, проаналізувавши найбільш відомі спроби європейських мислителів класифікувати чи типологізувати цінності та окреслити систему цінностей. Хоча ці спроби та популяризовані підходи до порядку ієрархії цінностей можуть бути доповнені або переосмислені, із проведеного дослідження ми дійшли висновку, що цінності певною мірою повторюються (наприклад, у структурі духовних цінностей) і є неоднозначними. Дані поділи можуть розглядатися в ієрархічній перспективі та як системи цінностей, оскільки ці значення не виокремлюються випадковим чином, а існують в певному порядку.

Короткий огляд історичних та наукових доробків стосовно ієрархії цінностей та їх основних характеристик показав, що в античності мислителі тяжіли до досконалості та мирського щастя, а в середній віці в християнській цивілізації – до «щастя по відношенню до союзу з Богом». Провідними цінностями Просвітництва були «мораль» та «етика», що поступово розглядалися як критерій моральності людської гідності. Дуже складним є питання, як «моральна цінність» пов'язана з іншими цінностями, в якій мірі вона є результатом відношення до них, в якому сенсі є складовою або аспектом всіх інших систем цінностей, і чи впливають цінності на прийняття рішень.

Варто зазначити, що в сучасному глобалізованому суспільстві просліджується тенденція до розширення соціальних, загальних, суспільних та колективних цінностей, що, безперечно може стати темою наступних наукових розвідок.

Ключові слова: цінності, історичний розвиток, ієрархія цінностей, глобалізація.

The issues of values development, setting, and change attain special importance in the 21st century. Because of the understanding of in that way the values depend on their historical interpretation, detection, in what way develop the understanding and typology of values, and in what way the values depends on the context is still remain actual and under-researched.

We are not truly sure in the opportunity to solve this multifaceted problem, in the article we face a problem about the historical interpretation of values' hierarchy, pointing the types of values, using functions that they perform in the people's lives, named what factors should be taken into account in value's typological system.

In the article, we overviewed the value systems' historical development, analyzed the most famous attempts to classify or typologize values by European scientists and outlined the value system. Although these attempts and popularized approaches to the order of the hierarchy of values could be completed or rethinking, we have concluded that values in some way are repeated (for example, in the structure of spiritual values) and are ambiguous. These divisions can be viewed in a hierarchical perspective and as a value system since these values are not randomly assigned but existing in a certain order.

A brief survey of historical and scientific developments concerning the hierarchy of values and their basic characteristics showed that in antiquity, thinkers gravitated towards perfection and world happiness, and in the Middle Ages, in Christian civilization, to "happiness in union with God." The guiding values of the Enlightenment were "morality" and "ethics", which were gradually regarded as a criterion for the morality of human dignity. The question is how "moral value" is related to other values, to what extent it is a result of them, in which sense it is a component or an aspect of all other value's systems, and whether values influence on decision-making proses.

It is worth noting that in today's globalized society there is a tendency to expand social, general and collective values, which can undoubtedly become a topic of further scientific researches.

Keywords: values, historical development, hierarchy of values, globalization.

«Різноманітність теорій не може затьмарити той факт, що проблема цінностей увійшла в наш час – пізно, але однозначно – на етапі певної зрілості, яку потрібно вирішити. Цю проблему більше не можна плутати з проблемою цілей. Опоненти також погоджуються, що цілі – це те, що визначається на основі попереднього почуття цінності, а тому цінність є умовою можливих цілей» [1, с. 299].

Думка, висловлена М. Гартманном у 1936 р., звучить актуально і зараз. Інтерес до питань структури, ієрархії та місця цінностей у житті людини швидкими темпами розвивався у XX ст., хоча витоки наукової думки про цінності можна знайти протягом усієї історії філософії, правових і політичних вчень.

На нашу думку, в XXI ст. питання розвитку, становлення та зміни цінностей набуває особливого значення. Адже знання про те, яким чином розуміння цінностей залежить від їх історичного трактування, виявлення, яким чином розвивається розуміння та типологізація самих цінностей, і якою мірою цінності залежать від контексту, в якому вони існують, є досі актуальним та малодослідженим. І хоча ми не настільки впевнені в можливості однозначного вирішення багатопланової проблеми цінностей, можемо розглянути кілька основних проблем стосовно історичного трактування ієрархії цінностей, навести типи цінностей, відповідно до функцій, що вони виконують у житті людини, назвати, які фактори потрібно враховувати досліднику при типологізації систем цінностей.

Складнощі в питанні типологізації ієрархії цінностей.

«Наша повага до ієрархії цінностей будує нашу гідність, і ігнорування цієї ієрархії гідності позбавляє» [7, с. 98].

Визначити або встановити єдину структуру значень тієї чи іншої групи цінностей, включаючи їх

ієрархічний порядок, є проблематичним. Питання про ієрархію цінностей в рамках заданої модальності саме по собі є важким завданням, але, як написала К. Небруй в статті «Проблема впорядкування цінностей», ієрархія різних цінностей «викликає принципову суперечку: її можна вирішити радикально негативно, стверджуючи, що через повну різницю, а отже, і різноманітність окремих цінностей, їх ієрархія неможлива, оскільки позбавлена будь-якої основи, а отже, і загального сенсу» [3, с. 75].

Здається, що об'єктивна ієрархія значень різних модальностей можлива тоді, коли цінностей багато, вони мають різні якості, залишаються у певній залежності одна від іншої. Та існує певне правило, що визначає «вищість» чи «нижчість» кожної цінності, причому ця «вищість» чи «нижчість» має залежати від суті самих цінностей, а не від штучного надавання дослідником їм «визначеного місця» в порядку.

Р. Вішневський пропонує розглядати питання ієрархії цінностей, базуючись на двох постулатах: визначенню «що є добре, а що є погано» та «що є краще від чогось іншого». Автор зазначає, що варто не лише встановити, яка цінність є «вищою», «пріоритетною» за іншу, але й визначитися, яка з них є частиною певної системи, в основі якої стоїть типологічний поділ значень, фактично, класифікація цінностей. Однак існують відмінності у рівнях між типами або класами значень. Цінності існують у порівняльному відношенні до інших цінностей. Ми визнаємо речі кращими чи гіршими, а не називаємо їх лише «хорошими» чи «поганими». Оціночна свідомість функціонує таким чином, що спочатку ми дізнаємось значення, а потім порівнюємо їх відповідно до певних «уподобань» нашої свідомості. Автор зазначає, що необхідно вивчити як валентність, так і відмінності у цінності: «Обидва способи пізнання ієрархії цінностей можна вважати рівнозначними на початковому етапі... Ми дізнаємось окремі цінності, але досить стійкі порівняльні схеми та сліди минулого досвіду існують у нашій свідомості, це означає, що ми часто пізнаємо цінності в контексті інших, порівнюючи їх з іншими» [7, с. 93].

Р. Вішневський підкреслює, що історія ієрархії світу цінностей «не може бути обмежена лінійним розвитком, в якому буде розкрита об'єктивна та невизнана система цінностей», а історію людської культури можна подати як «смугу різнобарвну, розпорошену і найчастіше не гармонізовану внутрішню сутність» [7, с. 94]. Тому, на думку автора, представити історію людства як історію систем цінностей – це великий виклик та дослідницьке завдання: «Кожне починання, яке прагне захопити провідні культурні тенденції та організувати їх у структурній та діахронічній (часовій) системі, здається приреченим на провал у вигляді спрощень, упущень та узагальнень».

Тому Р. Вішневський стверджує, що простіше виокремити класи цінностей, ніж впорядкувати їх за часом та еволюційним розвитком (див. Таблицю 1). Так, наприклад, в Сократо-Платонівській традиції переважали утилітарні, гедонічні, мораль-

ні, інтелектуальні та релігійні блага. В Сократа на першому місці знаходилися духовні цінності, адже він вважав їх створення «головною метою людського життя». На думку Сократа, «духовні блага не передаються в готовому вигляді від однієї особи до іншої, але розкриваються і купуються в пошуку, в дослідженні самого себе та інших, в «турботі про душу», оскільки відмова від такого пошуку рівносильна відмові від життя» [8, с. 34].

Арістотель розрізняв зовнішні, фізичні та духовні блага. До останньої групи він включав і етичні цінності. Варто додати, що чим ближче до досягнення певної мети (цілі) є цінність, тим вона вища за ієрархією Арістотеля [11].

Епікур поділив блага (цінності) стосовно до потреб на: природні та необхідні (життєві потреби, засоби для підтримки життя і полегшення страждань); природні, проте не необхідні (наприклад, бенкети, вишукані страви, тобто все, що доставляє людям задоволення); неприродні і непотрібні (амбіції, слава, любов). Сенека розділив блага на товари, які мають цінність для використання, ціну, й такі, що мають внутрішню цінність, або гідність (достоїнства). Людина у своїй діяльності повинна мати «своєрідний етичний ідеал, який може бути досягнуто лише асимптотично. Звідси твердження про невичерпність і нескінченність морального вдосконалення» [10, с. 576]. Подібно до Сенеки, Іммануїл Кант відрізняв блага, які співвідносяться з потребами та схильностями людини, мають ринкову ціну, від тих, які є цілями всередині себе, мають одночасно внутрішню цінність або гідність.

А. Августин, опрацювавши доробок античних філософів, додав елементи, характерні для християнства. Він поділяв блага на вічні та тимчасові, духовні та тілесні. А. Августин називає такі цінності, як «віра», «надія», «любов», «мужність», «мудрість» та «справедливість»; кожна з цих чеснот є вираженням любові до Бога (наприклад, терпіння необхідне, щоб «тримати себе цілісним та нетлінним для Бога»), а мужність дається людині заради того, щоб «сприймати все з готовністю для блага Божого»). Таким чином, А. Августин створює християнський аналог ідеї єдності цінностей, яку можна знайти в Арістотеля та Платона [10, с. 6].

Ф. Аквінський припущав, що жодне реальне благо не є досконалим. Тому для томізму характерний поділ цінностей на корисні (*bonum utile*), приємні (*bonum delectabile*) та справедливі (*bonum fairum*) [9]. У контексті класичної метафізики Р. Вішневський підсумовує, що вона виробила поділ на Трансцендентальні та категоричні цінності [7, с. 93-95]. Перші включають істину, добро і красу, другі цінності присвоєні різним якостям, станам і відносинам світу людей і речей (наприклад, економічні, політичні, гедонічні, технічні та цивілізаційні). Б. Паскаль розглядав цінності на трьох рівнях: чуттєвий (тілесний), духовний (інтелектуальний) та сердечний (любов у моральному та релігійному сенсі) [10, с. 469-470]. С. К'еркегор, розрізняючи типи життя, розрізняв чуттєві (естетичні), етичні та релігійні блага. М. Шелер розділив цінності на гедонічні (утилітарні, цивілізаційні), життєві

Таблиця 1

Історичний розвиток систем цінностей

Філософ / Мислитель	Поділ цінностей / груп цінностей на категорії / класи				
Сократо-Платонівська традиція	гедонічні	Моральні	інтелектуальні	Релігійні	утилітарні
Арістотель	фізичні	Зовнішні	духовні (етичні цінності)		
Епікур	природні та необхідні	природні, проте не необхідні	неприродні і непотрібні		
Аврелій Августин	вічні та тимчасові	духовні та тілесні			
Фома Аквінський	корисні (bonum utile)	приємні (bonum delectabile)	справедливі (bonum fairum)		
Блез Паскаль	чуттєві (тілесні)	духовні (інтелектуальні)	сердечні (любов у моральному та релігійному сенсі)		
Іммануїл Кант	мають ринкову ціну (Marktpreis) - вміння і старанність у праці	володіють афективною ціною (Affektionspreis) - дотепність, жива уява, веселість	мають гідність, внутрішню цінність (innere Wert) - моральні вчинки і самі людські індивідуальності		
Серен К'єркегор	чуттєві (естетичні)	Етичні		релігійні блага	
Макс Шелер	гедонічні (утилітарні, цивілізаційні)	життєві (пов'язані з добробутом, ефективністю та доблестю)	духовні (далі поділяються на естетичні, правові та моральні та пізнавальні)	релігійні (абсолютні, почуття святості)	
Микола Гартманн	гедонічні	етичні (моральні)	естетичні (світ речей та мистецтва)		
Дітріх фон Гільдебранд	життєві (корисні та гедонічні)	моральні (їх особливість полягає в тому, що вони вимагають реалізації)	культурні (когнітивні, естетичні, звичасві)		
Роман Ингарден	пізнавальні	моральні (більш особистісні)	естетичні	соціально-звичасві	утилітарні
Генрік Ельценберг	життєві	Функціональні	ідеальні цінності		
Владислав Татаркевич	людські (когнітивні, моральні, гедонічні)	особистісно-фактичні (життєві)	речі (естетичні)		

Розроблено на основі [10; 7; 6]

(пов'язані з добробутом, ефективністю та доблестю), духовні (далі поділяються на естетичні, правові та моральні, тобто пов'язані з поняттям справедливості та пізнавальні), релігійні (наприклад, абсолютна, що пов'язана з почуттям святості). М. Гартманн виокремив елементарні (онтичні), гедонічні блага (таким чином захоплюючи життєздатність), життєві, естетичні (світ речей та мистецтва), етичні (моральні) цінності. Д. фон Гільдебранд розділив цінності на життєві (корисні та гедонічні), культурні (когнітивні, естетичні, звичасві) та моральні (їх особливість полягає в тому, що вони вимагають реалізації). Серед сучасних дослідників також можна помітити наполегливе прагнення до впорядкування світу цінностей. Р. Ингарден поділив їх на пізнавальні, естетичні, соціально-звичасві (зовнішні для особистості), моральні (більш особистісні), утилітарні. Г. Ельценберг досить радикально відокремив ідеальні цінності від життєвих і функціональних, але присвоївши належне значення лише першому. К. Небруй в залежності від змінності та випадковості сфери «існування та

функціонування» виокремлює три категорії цінностей [2, с. 105]: абсолютну та необхідну, відносну та історичну, відносну та випадкову. В абсолютній сфері існують різні якості цінності, позитивні та негативні, різної висоти, розташовані в одному незмінному, об'єктивному, необхідному порядку. Сфера цінностей не залежить від випадкової сфери фактичних носіїв цінностей (блага). Пізнавальний доступ до абсолютної сфери цінностей можливий шляхом упорядкування духовних актів, характерних для даного предмета способом. В залежності від ієрархії цінностей автор розглядає етоси, що є мінливими, в той час, коли ієрархія є сталою. Якщо етос, що розглядається сам по собі, є цілим, то, зважаючи на ієрархію цінностей, кожен етос є лише його фрагментом, він є неповним, а по відношенню до ієрархії окремих етос може бути «більш-менш адекватним, показувати ту чи іншу частину ієрархії, вужчу чи ширшу, в тому чи іншому порядку» [2, с. 110].

Інші автори наводять типи цінностей, відповідно до функцій, що вони виконують у житті людини

[4, с. 39]. Згідно з цією класифікацією, цінності поділяються на [5, с. 186]:

- творчі цінності, тобто такі, що ми можемо реалізувати завдяки власним здібностям та навичкам. Цінність цих цінностей полягає у відчутті соціальної потреби самовираження, через показ світу власної оригінальності, володіння творчими здібностями;

- практичні цінності, які ми отримуємо від життя як можливість пізнати позитивний досвід, який надає практичного значення нашому життю; вони, на думку автора, включають «споживчі» цінності;

- цінності, пов'язані зі ставленням до життя, екзистенційною реальністю, яку ми не можемо змінити. Тут передбачається, що людина може не відповідати за всі свої слабкі сторони, але несе відповідальність за ту позицію, яку вона стосовно них приймає. Імпульсом до дії для кожної людини є потреби та цінності.

В. Татаркевич розділив цінності на людські, тобто людей (когнітивні, моральні, гедонічні), речі (естетичні), особистісно-фактичні (життєві). Польський філософ називає два способи порівняння цінностей [7, с. 96-98]:

1. «Шлях Паскаля», згідно з яким жодні величини, кількісні показники, емпіричні заходи та обставини не можуть змінити абсолютних відмінностей у значеннях цінностей.

2. «Шлях Бренатана» – емпіричні властивості чи обставини, зокрема величина, з якою нам даються значення для вибору, дозволяють змінити їхні уподобання. Тому відмінності у цінностях відносні і велике задоволення може мати перевагу над малими знаннями.

Кожна спроба систематизувати систему цінностей повинна враховувати відмінності між *відотною* цінністю, безвідотною цінністю та абсолютною цінністю [7, с. 100]. Світ цінностей зазвичай постає перед нами і з самого початку як сукупність об'єктів, які для чогось використовуються, служать певній меті, підходять, щось обумовлюють, символізують, створюють групи і навіть конфігурують, формують інші цінності. Це світ *відносних*, корисних цінностей. Сучасна цивілізація – це сукупність утилітарних цінностей, предметів ужитку, які отримують цінність від їх зручності та самого факту їх використання. Ці цінності є частиною утилітарно-гедонічної моделі світу, яку окреслює споживачтво, а раніше називали «вульгарним життєвим матеріалізмом», що асоціюється з віталістським, гедонічним натуралізмом. Однак у споживачьому світі є певні моменти «прояви сенсу», – це *безвідносні* блага, непридатні до «юзабіліті», вони існують вище та поза відносинами використання.

Висновок. У нашій роботі ми розглянули історичний розвиток систем цінностей, проаналізувавши найбільш відомі спроби європейських мислителів класифікувати чи типологізувати цінності та окреслити систему цінностей. Хоча ці спроби та популяризовані підходи до порядку ієрархії цінностей можуть бути доповнені або переосмислені, із проведеного дослідження ми дійшли висновку, що цінності певною мірою повторюються (наприклад,

у структурі духовних цінностей) і є неоднозначними. Дані поділи можуть розглядатися в ієрархічній перспективі та як системи цінностей, оскільки ці значення не виокремлюються випадковим чином, а існують в певному порядку.

Короткий огляд історичних та наукових доробків стосовно ієрархії цінностей та їх основних характеристик показав, що в античності мислителі тяжіли до досконалості та мирського щастя, а в середній віки в християнській цивілізації – до «щастя по відношенню до союзу з Богом». Провідними цінностями Просвітництва були «мораль» та «етика», що поступово розглядалися як критерій моральності людської гідності. Дуже складним є питання, як «моральна цінність» пов'язана з іншими цінностями, в якій мірі вона є результатом відношення до них, в якому сенсі є складовою або аспектом всіх інших систем цінностей, і чи випливають цінності на прийняття рішень. Варто зазначити, що в сучасному глобалізованому суспільстві просліджується тенденція до розширення соціальних, загальних, суспільних та колективних цінностей, що, безперечно може стати темою наступних наукових розвідок.

Список використаних джерел

- Galewicz W. Nicolai Hartmann. Warszawa, 1987. 321 s.
- Niebrój K. Etos jako całość sumatywna. Wartości – tradycja i współczesność / pod red. D. Ślęczek-Czakon, M. Wojewody. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2009. S. 105-113.
- Niebrój K. Problem porządku wartości. Wartości i ich funkcje w kształtowaniu cywilizacji globalnej: Materiały z konferencji międzynarodowej, Ustroń, 13-15 maja 2003 r. / pod red J. Bańki. Katowice, 2004. S. 75-86.
- Patrzalek W., Perchla-Włosik A. System wartości społeczeństwa konsumpcyjnego. Wartości społeczne w służbie publicznej / pod red. L. Dziewiecka-Bokun, J. Kędzior. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009. 401 s.
- Wilcz J. Ewaluacja systemu wartości w społeczeństwie demokratycznym wobec globalnych wyzwań współczesnego świata. Osobowość – Wychowanie – Praca. Księga jubileuszowa Profesora Waldemara Furmanka / red. W. Walat. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. S. 174-193.
- Wilcz J. Praca jako wartość ze względu na zaspokajanie ludzkich potrzeb. Wartości w pedagogice pracy / red. B. Baraniak, Warszawa – Radom: Instytut Badań Edukacyjnych, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii Eksploatacji – Państwowego Instytutu Badawczego, 2008. S. 123-149.
- Wiśniewski R. Problemy i drogi hierarchizowania wartości. Wartości – tradycja i współczesność / pod red. D. Ślęczek-Czakon, M. Wojewody. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2009. S. 91-104.
- Беспалов І. Сократ – його філософія та діалогічний метод [Електронний ресурс] // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки». 2019. №59. С. 42-50. URL: <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/view/13238/12497>
- Иоанн Павел II. Память и идентичность [Електронний ресурс]. URL: https://books.google.com.ua/books?id=azBIDwAAQBAJ&hl=uk&source=gbs_navlinks_s
- Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. Шинкарук та ін. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
- Ценность [Електронний ресурс] // Электронная библиотека Института Философии РАН «Новая философская энциклопедия». URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH01018ece6b4d1aefc3392301>

Reference

1. Galewicz W. Nicolai Hartmann. Warszawa, 1987. 321 s.
2. Niebrój K. Etos jako całość sumatywna. Wartości – tradycja i współczesność / pod red. D. Ślęczek-Czakon, M. Wojewody. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2009. S. 105-113.
3. Niebrój K. Problem porządku wartości. Wartości i ich funkcje w kształtowaniu cywilizacji globalnej: Materiały z konferencji międzynarodowej, Ustroń, 13-15 maja 2003 r. / pod red J. Bańki. Katowice, 2004. S. 75-86.
4. Patrzalek W., Perchla-Włosik A. System wartości społeczeństwa konsumpcyjnego. Wartości społeczne w służbie publicznej / pod red. L. Dziewięcka-Bokun, J. Kędzior. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009. 401 s.
5. Wilsz J. Ewaluacja systemu wartości w społeczeństwie demokratycznym wobec globalnych wyzwań współczesnego świata. Osobowość – Wychowanie – Praca. Księga jubileuszowa Profesora Waldemara Furmanka / red. W. Walat. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. S. 174-193.
6. Wilsz J. Praca jako wartość ze względu na zaspokajanie ludzkich potrzeb. Wartości w pedagogice pracy / red. B. Baraniak, Warszawa – Radom: Instytut Badań Edukacyjnych, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii Eksploatacji – Państwowego Instytutu Badawczego, 2008. S. 123-149.
7. Wiśniewski R. Problemy i drogi hierarchizowania wartości. Wartości – tradycja i współczesność / pod red. D. Ślęczek-Czakon, M. Wojewody. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2009. S. 91-104.
8. Bepalov I. Sokrat – yoho filosofiya ta dialohichnyy metod // Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Teoriya kul'tury i filosofiya nauky». URL: <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/view/13238/12497>
9. Ioann Pavel II. Pamyat' i identichnost'. URL: https://books.google.com.ua/books?id=azBIDwAAQBAJ&hl=uk&source=gbs_navlinks_s
10. Filososfs'kyy entsyklopedychnyy slovnyk / za red. V. Shynkaruk ta in. Kyiv: Abrys, 2002. 742 s
11. Tsennost' // Elektronnyaya biblioteka Instituta Filosofii RAN «Novaya filosofskaya entsiklopediya». URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH01018ece6b4d1aefc3392301>